

В. С. ШАНДРА (Київ)

НОВОРОСІЙСЬКИЙ
І БЕССАРАБСЬКИЙ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР
М. С. ВОРОНЦОВ (1823—1854)*

Важливого значення надавав М.С. Воронцов облаштуванню поліетнічного населення краю, виділяючи його корінну частину й іммігрантів. Схоже, що найпершу увагу він звернув на татар Криму, для яких було напрацьоване спеціальне положення 1823 р. Проект із зауваженнями генерал-губернатора, що в більшості своїй були спрямовані на захист татар, виносився на розгляд Державної ради¹. Цей нормативний акт враховував історичні традиції у землеволодінні та землекористуванні татарської знаті, намагаючись об'єднати їхні інтереси з позицією російських поміщиків. Особисто вільні татари-землероби прирівнювалися до державних селян, і для оброблення поміщицьких земель вони укладали умови з власником².

Сімферопольську межову комісію було перейменовано у Таврійську і переведено 1833 р. в Одесу, в безпосереднє підпорядкування генерал-губернатора в розпорядчій своїй частині. Таким чином центральний уряд намагався прискорити межування, що дало б можливість урегулювати місцеве землекористування³.

Певною мірою М.С. Воронцов закріпив за собою право розпоряджатися земельними ділянками в межах генерал-губернаторства. В листі адмірала М.С. Мордвинова (1754—1845) до графа від 26 жовтня 1833 р. йдеться про майнові права на Байдарську долину, розташовану на Кримському півострові. Адмірал, посилаючись на укази російських самодержців, судові рішення, розпорядження губернаторів і Таврійської казенної палати, доводив своє право на володіння Байдарами. В той же час М.С. Воронцов дозволив передати частину земель у Байдарській долині татарам як первісним її власникам⁴. Ось чому М.Н. Мурзакевич наголосив у своїх спогадах, що “просвіщенейшого вельможу” татари зустрічали невимушено радісно. Відчувалося, що в ньому вони знаходили захист від повітового начальства⁵. Думаю, що татарська знать, серед котрої було багато релігійних діячів, на підтримку яких розраховував генерал-губернатор, оцінила його заходи по реставрації мечеті в Євпаторії та ханських гробниць у Бахчисараї⁶.

При М.С. Воронцові продовжувався процес доказовості дворянських прав магометанських та грецьких родів, розпочатий ще за Рішельє і Ланжерона. Спеціально створена при таврійському дворянському губернському зібранні комісія, що розбирала подані до Герольдії документи, припинила свою діяльність 1820 р. Хто не отримав підтвердження своїх прав, зверталися до М.С. Воронцова з проханням продовжити терміни пошуку. Справи про дворянство татарських і грецьких родів тяглися до 1837 р.⁷ Однак при розгляді Комітетом міністрів 1829 р. прохання таврійського та-

*З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2002. — № 1.

тарського дворянства дозволити обирати їх у члени нижніх земських судів М.С. Воронцов висловився категорично проти. Він вважав, що неосвіченість татарських дворян, недосконале володіння російською мовою не дозволяє їм займати виборні посади⁸. Через кілька років М.С. Воронцов змінив свою точку зору. 1835 р., розглянувши подання таврійського цивільного губернатора, він зважив на заслуги мурз перед імперією і дозволив їм брати участь у дворянських виборах до часу їхнього затвердження в дворянстві. В його урядовій записці зазначалося, що такий захід є тимчасовим, і він вдався до нього, щоб “ободрить целое многочисленное сословие края”⁹.

Для прискорення асиміляції останнього генерал-губернатор вирішив чинність нормативних актів, що були укладені для калмиків, поширити і на татар. За умов, що татари приймуть християнство, поселяться на державних землях і будуть їх обробляти, для них мала виділятися одноразова грошова допомога¹⁰. Важко встановити, наскільки результативними були ці заходи, можна лише констатувати, що генерал-губернатору довелося 1841 р. займатися масовим безладдям, допущеним під час цієї акції¹¹.

1836 р. М.С. Воронцов не підтримав намагання магометанського духовенства стати власником вакуфного майна¹² в Криму. За його переконанням, воно повинне було спершу довести своє право на власність. Комітет міністрів, розглядаючи це питання в 1839 р., зважив на позицію генерал-губернатора і доручив таврійському губернському прокурору бути присутнім у Таврійському магометанському духовному правлінні, коли там відбуваються торги на відкуп вакуфних земель¹³. Таким же чином вирішувалася того ж року можливість надання магометанському духовенству, за його проханням, права на торгівлю¹⁴. Та найскладнішим для М.С. Воронцова виявилось питання наділення цього стану землею з поширенням на нього державної податкової системи. 1839 р. ногайці Мелітопольського та інших повітів поскаржились, що магометанське духовенство володіє громадськими землями, не сплачуючи за це державі ніяких відшкодувань, тоді як ногайці сплачують подушне. Вирішення цієї проблеми Міністерство внутрішніх справ переклало на генерал-губернатора. Як з'ясувалося, до татарського духовенства були віднесені особи, які не належали до нього (всього таких виявилось 3992). Міністерство державних маєтностей пропонувало скористатися системою наділення землею, що була прийнята у православних церквах. Цю пропозицію М.С. Воронцов відхилив, оскільки кількість мечетей та духовних служителів при них у кожному поселенні була непропорційно великою порівняно з кількістю жителів. Міркування з цього приводу таврійського муфтія, зіперті на магометанські правила, ще більше заплутували питання. Уряд схилився до точки зору головного начальника краю, котрий пропонував духовенству, яке не обіймає посад, сплачувати звичайний оброк. Однак питання виявилось складним — з'ясування місцевих традицій у землекористуванні духовенства тяглося до 1851 р.¹⁵

1829 р. “хлебопашцев ногайского племени” було звільнено від постачання рекрутів до російської армії¹⁶. Перед членами уряду під час розгляду звернення уповноважених від старійшин постала дійсна картина з кримського життя. Уповноважені від ногайців — “вільних землевласників” вважали, що вони не мають однакових прав з татарами, хоча перебувають під скіпетром одного монарха. Татари і поселені на державних землях ногайці мали привілеї, не сплачували подушне, не відбували військову повинність. З'ясувалося, що справді в армії служать лише ті з ногайців, котрі були відпущені поміщиками на волю і віднесені до категорії вільних хлібопашців. Комітет міністрів схилився до введення як серед татар, так і

серед ногайців військової повинності. Микола I не заперечував, однак вважав за потрібне знати думку М.С. Воронцова щодо цього питання. Генерал-губернатор вважав, що ногайцям справді важко служити в армії, але, враховуючи їхні здібності до верхової їзди, краще формувати з них полки армійської кінноти. Звільняти ж від постачання рекрутів не варто, оскільки й інші народи Криму почнуть вимагати того ж. Як і таврійський губернатор, М.С. Воронцов вважав, що це питання потребує якнайдетальнішого з'ясування, бо формувати з татар і ногайців окремі полки на зразок козацьких не слід — вони не одновірні з росіянами, а полкова служба здатна сколихнути в них давній войовничий дух. Якщо ж не можна відмовитися від формування саме таких полків, то треба розмішати їх серед російських, а полкових командирів призначати з корінних росіян¹⁷.

З призначенням М.С. Воронцова на посаду генерал-губернатора збіглося закінчення в основному терміну переваг і привілеїв, що їх надавав уряд іммігрантам. Уже у 1818—1819 рр. російським закордонним місіям було заборонено видавати паспорти для бажаючих переселитися на Південь імперії. Виключення дозволялося лише для тих, хто відмовлявся від грошової допомоги російського уряду¹⁸.

Відсутність чіткого правового забезпечення в соціальному становищі етнічних спільнот фактично диктувала ситуацію, в межах якої генерал-губернатор суб'єктивно вирішував питання їхніх колишніх привілеїв у кожному конкретному випадку. Тепер безпосередньо від нього, як головного правителя краю, залежала їх подальша доля. Він вирішив продовжити чинність попередніх законодавчих актів, однак значно зменшив терміни їх дії (до 3-х років — сплати податків і до 10-ти — звільнення від військових постойів)¹⁹. М.С. Воронцов йшов назустріч етнічним колоніям, однак при цьому урежимлював правила їх проживання в генерал-губернаторстві. Він взяв "под покровительство" сербів, що переселилися до Бессарабії у 1814 р. Їм була надана грошова допомога із застереженням, що в разі неосілості, вони будуть її позбавлені²⁰.

Нахічеванські вірмени сплачували податок на землю, але відмовилися, посилаючись на привілеї, виконувати ще й земські повинності. Генерал-губернатор пішов їм назустріч²¹. Дворічні пільги на сплату поземельного податку через неврожай дістали у 1828 р. німецькі колоністи, що поселились у Бессарабії²².

Подана міністру фінансів скарга керч-еникальських греків на незаконне стягнення Таврійською державною експедицією плати за купецькі свідоцтва розглядалась Комітетом міністрів, а потім передавалась на остаточне рішення генерал-губернатору. Ознайомившись з пільгами, наданими грекам ще за Катерини II, М.С. Воронцов дійшов висновку, що закони, згідно з якими вони звільнялися від сплати гільдійських повинностей, давно втратили чинність. За його рішенням, від сплати купецького внеску звільнялися ті, хто прожив у Криму 30 років, на решту поширювалися загальноросійські закони. Розпорядженням генерал-губернатора Таврійська казенна палата повертала першим стягнуті кошти, а іншим — оголошувала про припинення пільг. Таке рішення М.С. Воронцова задовольнило і Комітет міністрів, і імператора²³. В подальшому питання про поселення нових грецьких сімей, що прибували до Керчі, німецьких колоністів з Царства Польського уряд передавав на вирішення безпосередньо генерал-губернатору²⁴. Перелік справ, пов'язаних з колоністами, децю й задовгий, але він дає можливість спростувати твердження О.Ю. Захарової, що управління колоніями не входило до компетенції генерал-губернатора, бо цими питаннями займався попередник М.С. Воронцова генерал-губернатор І.М. Інзов, управляючий колоніями південного краю²⁵.

Упродовж 1828 р. М.С. Воронцов, за дорученням Миколи І, з'ясував з малоросійським військовим губернатором М.Г. Рєпніним можливість переселення в Новоросію малоземельних і безземельних козаків. Новоросійський генерал-губернатор вважав, що переселяти варто громади в 500 душ, а не поодиноких бажаючих. Він поділяв думку міністра фінансів Є.Ф. Канкріна, що поселення козаків можна організувати на військовий лад²⁶.

1830 р. М.С. Воронцов вирішив прийняти на поселення колонію румелійських вихідців до 1 тис. осіб обох статей. Його приваблювали їхні професійні навички ремісників, виноробів, рибалок та матросів. Колонія отримувала пільги на сплату податків упродовж 25 років; дозволялося на вибір переходити до міщанського стану чи записуватися до матроських цехів. Про свої наміри генерал-губернатор сповістив імператора відповідною запискою, текст якої було покладено в основу положення Комітету міністрів від 14 жовтня 1830 р.²⁷

Та чи не найпомітнішим було формування генерал-губернатором урядового ставлення до єврейського населення краю. Микола І, прихильник переведення євреїв у селянський стан та зарахування їх до категорії хліборобів, не вбачав у єврействі відмінних етнічних ознак, що полягали в ремісничо-торговельних навичках цього етносу. 1834 р. постало питання, як бути з єврейським шинкуванням у зв'язку з відкриттям у кількох населених пунктах Новоросійського краю ярмарок та наданням їм статусу містечок. Генерал-губернатор звернувся до Сенату з проханням унормувати ці зміни²⁸.

З набуттям чинності урядового указу від 4 листопада 1837 р. про влаштування єврейських колоній вони перебували в повному розпорядженні М.С. Воронцова. Спершу генерал-губернатор намагався переконати уряд про доцільність передачі їх у відання палат державних маєтностей, що почали повсюдно відкриватись із заснуванням Міністерства державних маєтностей. Наступним кроком була пропозиція створити окремих "стіл" у своїй Канцелярії для ведення справ по облаштуванню єврейського населення краю. Однак як перша, так і друга пропозиції були відхилені міністром державних маєтностей П.Д. Кисельовим, котрий вважав, що місцеві установи його відомства й так обтяжені справами, а "стіл" стане додатковою інстанцією, що затримуватиме вирішення нагальних питань. Рекомендувалося доручити управління єврейськими колоніями чиновнику з особливих доручень при генерал-губернаторові. Ним став підполковник Демидов, що зайнявся розміщенням колоній на державних землях Херсонської губернії. На державні кошти, що надходили з Херсонського повітового казначейства, він організовував постачання колоністів продуктами, худобою, завідував будівництвом помешкань і щомісячно надсилав М.С. Воронцову відомості про хід розселення євреїв, про сплату ними податків і виконання повинностей. На 1840 р. в його донесеннях йшлося про 9 колоній, в яких мешкали 927 сімейств, що становило 7025 осіб²⁹. Інша частина євреїв-землевласників була поселена, за розпорядженням М.С. Воронцова, на державних землях Євпаторійського повіту Таврійської губернії³⁰.

Наступним важливим заходом місцевої влади було налагодження в новоросійських містах, де мешкали євреї, коробкового збору. Міністерство фінансів 1839 р. підготувало про цей податок загальне положення, на основі якого розроблялося положення місцеве, що встановлювало систему сплати та визначало галузі господарювання, які підлягали цьому виду оподаткування. До того ж на основі попередніх розрахунків встановлюва-

лась кількість річного коробкового збору, називались особи, що його не сплатили. Для його вчасного перерахування єврейські кагали обирали відповідальних осіб, які стежили за сплатою та накопиченням недоїмок. Це була своєрідна система державного оподаткування, що мала свої особливості в кожному регіоні. Для одеських євреїв цей збір полягав у сплаті коштів за продаж каширної гов'ядини та птиці³¹.

У жовтні 1843 р., перебуваючи у Лондоні, М.С. Воронцов підготував всепідданійшу записку на ім'я начальника В. й. і. в. канцелярії О.С. Танєєва. Оскільки американська дослідниця П. Герлігі назвала лише один аспект цієї записки³², варто розглянути детальніше її зміст. У ній генерал-губернатор пропонував уряду відмовитись у своїй політиці від поділу євреїв на корисних ("полезных"), до яких зараховували купців 3-ї гільдії, цехових ремісників, землеробів та міщан-власників, і некорисних ("бесполезных"). До останніх відносили рабинів та інших духовних наставників, а також торговців урозраб. На думку М.С. Воронцова, дрібна торгівля, навпаки, потрібна сільській промисловості. Для переконливості він наводив приклад із землями, що входили до складу Речі Посполитої, в яких при відсутності "національного дрібного купецтва" дрібною торгівлею успішно займалися лише євреї.

Якщо вдатися до запропонованого урядом поділу, то серед євреїв краю до некорисних можна віднести 800 тис. осіб обох статей. Якщо їх насильно переселити в міста, як пропонувалося, то, найвірогідніше, це не дало б позитивних результатів. Звертаючись до монарха, генерал-губернатор нагадував, що євреї такі ж його піддані, як і інші народи, котрі 1812, 1830 і 1831 рр. довели свою вірність государю. М.С. Воронцов пропонував Миколі I не вживати заходів, що різко змінювали б становище євреїв, натомість радив продовжувати відкривати школи і через освіту досягати бажаних результатів. Якщо ж і вдаватися до переселення, то його слід здійснювати поступово. Хоча записка М.С. Воронцова й запізнилася, бо Комітет міністрів уже переглянув програму переселення євреїв у міста і змінив образливу назву "бесполезных" на "не имеющих производительного труда"³³, вона свідчить, що пропозиції генерал-губернатора спирались на реальний ґрунт, а не на кабінетні міркування столичного чиновництва. У своїй безпосередній діяльності він підтримував єврейство. Про це може свідчити схвалення ним рішення кагалу 1842 р. про спорудження синагоги у місті³⁴.

Успіх торгівлі в Новоросійському і Бессарабському генерал-губернаторстві, на думку одеського історика Д.Г. Атлас, залежав від заступництва М.С. Воронцова та його сприяння євреям шляхом заснування для них освітніх закладів. Така політика сприяла приїзду до Одеси єврейських негоціантів з капіталом, які купували нерухому власність і відкривали торгові будинки та фірми, що давали на середину 1850-х років мільйонні обіги капіталу³⁵.

Державний нагляд і контроль генерал-губернатор повинен був забезпечувати і в такій важливій галузі, як охорона держави від епідемій чуми і холери та утримання санітарного кордону. Південний регіон неодноразово потерпав від хвороб, що заносилися морським шляхом, а в окремих місцевостях поширювались з Азії. На Півдні постійно функціонували карантинні установи, діяльністю яких безпосередньо опікувалась Канцелярія генерал-губернатора. 1824 р. М.С. Воронцову довелося формувати штатні розписи для карантинних установ у Керчі та укладати проект протиепідемічних правил³⁶. Генерал-губернатор наполягав на введенні смертної кари за їх порушення. З цим не погоджувалися не тільки адмірал

О.С. Грейг, котрий вважав заходи генерал-губернатора жорстокими, особливо після придушення виступу в Севастополі, а й міністри фінансів і внутрішніх справ, які передбачали, що вони призведуть до зменшення торговельних доходів. Імператор, однак, зайняв позицію М.С. Воронцова³⁷.

1833 р. уряд вирішив не обмежуватися чорноморською смугою карантинів, а заснувати аналогічну на Азовському морі. Спорудження карантинів пропонувалося здійснювати з урахуванням намірів генерал-губернатора про їх мережу та кількісний склад³⁸. М.С. Воронцов визначив 521 пост для Новоросійського краю і Бессарабії³⁹. Переживши епідемії, він резонно рекомендував уряду організувати наукові експедиції на Схід для вивчення місцевих засобів боротьби з чумою⁴⁰. Московська дослідниця О.Ю. Захарова присвятила цілий розділ у своїй книзі цьому напрямку діяльності новоросійського генерал-губернатора, додавши сюди й заходи по ліквідації наслідків неврожаю, назвавши його досить сучасно: “Мери М.С. Воронцова по ліквідації чрезвычайних ситуацій в Новоросійском крае”⁴¹.

М.С. Воронцов продовжив політику, спрямовану на вивчення економічних ресурсів для подальшої експлуатації величезних природних багатств регіону. За його пропозицією, створювалося на акціях одеське товариство мінеральних вод. Для дослідження лікувальних властивостей останніх граф запросив дрезденського лікаря Струве та через відомого хіміка із Стокгольма Берцеліуса — його ад’юнкта Гартваля. Лікувальний заклад було відкрито у 1830 р.⁴² 1833 р. за сприянням М.С. Воронцова на березі Куяльницького лиману було споруджено перший санаторій⁴³.

Відкриті ще на початку ХІХ ст. поклади вугілля в с. Зайцево Катеринославської губернії практично не зацікавили владні структури. Проте М.С. Воронцов заборонив селянам самостійний видобуток, вважаючи цей промисел перспективним для “умереного казенного доходу”⁴⁴. Без відомої казенної палати селяни здали землі підрядчику за орендну плату. Коли про це стало відомо Міністерству фінансів, знову виникла суперечка між Воронцовим і Канкріним. Перший визнавав права орендарів, а другий наполягав на тому, що надра належать казні. Імператор, однак, затвердив цього разу пропозиції Є.Ф. Канкріна⁴⁵.

Вугілля в Бахмутському повіті для бідного лісами Новоросійського краю було розцінено генерал-губернатором як добрий знак його майбутнього процвітання. Він вважав, що місцевий видобуток дозволить відмовитись від завезення вугілля з Великобританії. М.С. Воронцов разом з адміралом О.С. Грейгом уклали контракт на постачання місцевого вугілля для чорноморського флоту. Однак міністр фінансів знову не підтримав генерал-губернатора. Замість вільного освоєння нової для Росії галузі на шахти було накладено непомірний акцизний збір, що затримувало їх розвиток⁴⁶. На вимогу генерал-губернатора, в його розпорядження 1827 р. було відряджено з Луганського ливарного заводу гірничого чиновника для встановлення якості вугілля, відкритого в Таганрозькому градоначальстві⁴⁷. При складанні правил його добування в 1829 р. перемогла точка зору М.С. Воронцова. Сенатським указом Миколи І дозволялося з тих, хто започатковує добування вугілля, не знімати акцизного збору⁴⁸. Напевно, саме тоді генерал-губернатор почав його видобуток на власний кошт⁴⁹.

До Комітету міністрів лише з середини 1850-х років почали звертатися за дозволом підприємці інших регіонів. І до появи загальноімперських правил про добування металів та мінералів на державних землях, укладення яких затримувалося, а потреба у вугіллі була нагальною, міністр державних маєностей дозволив користуватися вже чинними новоросійськими правилами⁵⁰.

Відзначаючи роль М.С. Воронцова у розвитку нових галузей ввіреного йому регіону, слід, однак, зауважити, що кожний свій крок він узгоджував з Санкт-Петербургом, що свідчило про успіх централізованої політики уряду Миколи I стосовно підпорядкування окраїн центру держави. Здається, що переконувати міністра внутрішніх справ у важливості розвитку рибного промислу не було потреби. Однак генерал-губернатор підготував проект правил, за якими виписані ним з Голландії фахівці повинні були запровадити цей промисел у Керчі⁵¹.

Традиційно за новоросійським генерал-губернатором, як і за іншими головними правителями країв, залишалося відкриття державних установ, введення нових посад у місцевому апараті управління, нагляд за місцевою адміністрацією. 1823 р. генерал-губернатор заснував приказ громадської опіки, якого до цього не було в регіоні. Йому здалась неправомірною відсутність Одеського повіту, і такий був утворений за його розпорядженням із відкриттям повітових присутствених місць⁵². 1824 р. генерал-губернатор наказав начальникам губерній і градоначальникам звіти про стан губерній, що направлялись у Міністерство внутрішніх справ, в обов'язковому порядку надсилати до його Канцелярії. Губернатори узгоджували з ним свої заходи і, в першу чергу, ті з них, що стосувалися поліції. 1824 р. катеринославський губернатор обговорював її новий штат у зв'язку із заснуванням комітету для зрівняння міських повинностей, оскільки на Катеринослав не поширювались привілеї, як на інші південні міста⁵³.

1825 р., за згодою М.С. Воронцова, на посаду одеського градоначальника було призначено генерал-майора П.І. Недгарта після звільнення з цієї посади графа О.Д. Гур'єва. Вплив генерал-губернатора на формування штатних розписів установ підтримав і Микола I, коли рекомендував міністру внутрішніх справ при укладенні загальних губернських штатів 1826 р. спиратися на думку головних правителів країв⁵⁴. Таке поєднання міністерського, вертикального, і місцевого, горизонтального, управління тривало і в наступні десятиліття. Генерал-губернатор підтримав введення посади помічника поліцмейстера для Одеси, населення якої на середину 1840-х років значно зросло⁵⁵. Тоді ж, за його поданням, було введено посади перекладача при ізмаїльському градоначальникові, державного чиновника в Одеському будівельному комітеті, ліквідовано посаду феодосійського градоначальника⁵⁶, а в 1839 р., знову за поданням генерал-губернатора, Комітет міністрів дозволив заснувати креслярню при Одеському будівельному комітеті⁵⁷. Впливав М.С. Воронцов і на урядові рішення про призначення, переміщення та зміщення з посад місцевих губернаторів, що детально досліджено О.Ю. Захаровою⁵⁸.

Вже обіймаючи посаду кавказького намісника, М.С. Воронцов поставив перед урядом питання про відкриття в Одесі окремої установи для управління портом, мотивуючи це зростанням закордонної і внутрішньої торгівлі, об'єм якої зріс настільки, що контролювати її карантинний інспектор вже не міг⁵⁹.

1852 р. було засноване при Канцелярії одеського військового губернатора паспортне відділення для видання паспортів іноземцям, причому утримувалося воно коштом міста⁶⁰.

У культурно-просвітницькому житті південний регіон у Воронцовський період також зазнав помітних змін. В ювілейному виданні "Одесса. 1794—1894" (1895 р.) резонно зазначено, що "з 1823 р. починається новий — російський — період в історії розумового життя Одеси"⁶¹. Для цього було здійснено й відповідні адміністративно-організаційні заходи — засновано Одеський навчальний округ у складі Бессарабської, Катерино-

славської, Таврійської та Херсонської губерній (1831), відкрито в Одесі православну єпископську кафедру (1837). Інформаційне забезпечення генерал-губернатора здійснював Одеський статистичний комітет (1835). 1843 р. його очолив освічений і здібний чиновник М.С. Воронцова А.О. Скальковський, котрий на основі зібраного матеріалу підготував багатогранний “Опыт статистического описания Новороссийского края”.

Розвиток історичних знань тут також був пов'язаний з ініційованою політикою найвищого державного сановника краю. Відомості про Крим збиралися для обґрунтування його включення до складу Росії. Уряд вважав себе виразником історичної справедливості, відновлюючи античні центри культури, що припинили свою діяльність після монголо-татарського і турецького завоювання⁶². Вже 1825 р. за підтримки М.С. Воронцова відкрився Одеський міський музей, що його очолив І.П. Бларамберг. Починаючи з 1825 р. генерал-губернатор звертався до губернаторів і градоначальників з циркулярами щодо оповіщення населення про передачу до музеїв старожитніх речей та з проханням повідомляти про їх знаходження⁶³.

1834 р. положенням Комітету міністрів генерал-губернатору доручалося підготувати статuti Одеського та Керченського музеїв⁶⁴. 1851 р. Міністерство внутрішніх справ для того, щоб запобігти продажу археологічних пам'яток, запропонувало підготувати правила про порядок надходження їх на державне зберігання. Особам, які віддавали до музеїв старожитні речі, виплачувалась їх вартість, для чого з державної скарбниці виділялася певна сума грошей. М.С. Воронцов наполягав на тому, щоб йому надсилали малюнки катакомбних фресок, а також на присутності при проведенні розкопок чиновників з особливих доручень місцевого градоначальника⁶⁵.

За сприянням генерал-губернатора 1839 р. було утворено Одеське товариство історії і старожитностей, яке надало М.С. Воронцову звання його почесного президента. У створенні відомої колекції товариства він брав безпосередню участь, привозячи зі службових поїздок предмети художньої та історичної цінності⁶⁶.

Микола І підтримав пропозицію генерал-губернатора про заснування в Одесі міської публічної бібліотеки 1829 р. Закупівлею книг займався статський радник О.І. Льовшин, який служив на той час у Канцелярії генерал-губернатора. Свої книги до бібліотеки віддав і М.С. Воронцов. Одеська бібліотека стала другою в імперії після Санкт-Петербурзької. Слід додати, що в ній містилася багата колекція географічних планів і карт.

Новоросійський край з поступовим переходом на російську освітню систему позбувався місцевих рис, зокрема багатомовності та професійності в освіті, яких їй надали свого часу попередники М.С. Воронцова. Різномовну й багатомовну шкільну мережу, що створювалася відповідно до запитів соціальних верств краю, змінювали типові школи із стандартизованими програмами одномовної російської освіти. Чи не найпершим знав трансформації заснований при Рішельє приватний чоловічий шляхетний інститут з жіночим відділенням. На його базі відкрився інститут шляхетних панянок. У 1828 р. він отримав загальноросійський статус, відповідний навчальним закладам такого типу⁶⁷. Таким чином реформувалися й інші навчальні заклади. На зміну грецьким, французьким та італійським приватним пансіонам прийшла російська гімназія.

Проте М.С. Воронцов відчував, що особливості регіону потребують і інших навчальних закладів. Відсутність фахівців зі східних мов він вирішив задовольнити через створення відповідної школи. Його пропозиції

не знайшли підтримки Міністерства іноземних справ, тоді він звернувся безпосередньо до імператора. За участю генерал-губернатора були відкриті школа для глухонімих, татарське відділення в Сімферопольській гімназії (1826), перша в Росії школа для євреїв (1827), в якій викладалися традиційні релігійні єврейські та загальноосвітні предмети, школа садівництва (1842)⁶⁸. За його поданням, у Херсоні 1834 р. було засновано школу торговельного мореплавства для підготовки шкіперів, штурманів та будівельників купецьких суден, парафіяльну школу для матросів у Нікополі⁶⁹, закрито 1836 р. училище виноробства у Судаку⁷⁰.

З ім'ям М.С. Воронцова пов'язується також звернення до нового побутового життєстрою. Консолідація строкатих та розрізнених соціальних спільнот почала здійснюватись через російську мову і культуру. Центром переорієнтування стала Канцелярія генерал-губернатора. Групування навколо російського середовища відбувалося через бали, обіди, танцювальні й маскарадні вечори, що їх влаштовував М.С. Воронцов. На них приїздили впливові російські діячі і польські магнати. Останніх запрошувала графиня Є.К. Воронцова. Ці нові традиції, що прийшли на зміну італійським розвагам у казино чи кав'ярні, почали наслідувати й інші родини, започатковуючи аматорські спектаклі, правда, репертуаром для них служили французькі п'єси⁷¹.

Чиновник генерал-губернаторської канцелярії літератор О.І. Льовшин сприяв приїздові до Одеси і спілкуванню багатьох російських письменників і поетів — О.С. Пушкіна, В.І. Туманського, В.Г. Теплякова, М.П. Розберга, А.І. Подолинського. Російський поет українського походження В.І. Туманський (1800—1860), який перебував у дружніх стосунках з декабристами, впродовж п'яти років, починаючи з 1823 р., проживав в Одесі. Він закінчив College de France, служив у Канцелярії генерал-губернатора, потім став секретарем російського посольства в Константинополі⁷².

Влітку 1823 р., за клопотанням петербурзьких друзів, в Одесу, на службу в Канцелярію генерал-губернатора, був переведений засланий О.С. Пушкін. Він отримав від М.С. Воронцова офіційне доручення — розслідувати наслідки нашестя сарани. Поет залишив чи не найяскравіші письмові враження від Одеси, яка приголомшила його європейськістю⁷³.

Поет В.Г. Тепляков (1804—1842), учасник декабристського руху, був засланий до Херсона. 1827 р. був зарахований до штату Канцелярії генерал-губернатора, де й прослужив до 1835 р.⁷⁴ За розпорядженням М.С. Воронцова, він обстежував старожитності у Болгарії і Румелії. Ті, що здавалися йому цікавими, скуповував і відправляв до Одеси⁷⁵.

Американська дослідниця П. Герлігі вважає, що при сприянні М.С. Воронцова, Одеса набула статусу міста з ліберальним духом, почуттям політичної свободи, яких не було в столицях. Це й спонукало російських письменників шукати тут хоча б тимчасового захисту⁷⁶. Безумовно, толерантна політика сприяла тому, що до Одеси з'їхалися російські письменники і поети, котрі демонстрували певну опозицію самодержавству з одночасною сублімацією російського культурно-мовного середовища.

Звернення громадян (138 осіб) до генерал-губернатора (1846 р.) про дозвіл утримувати в місті російський театр з міських статків засвідчувало, що російська культура набула серед одеситів популярності⁷⁷. Питання про заснування російськомовного театру (саме цей вид мистецтва тоді був найбільше популярним) розглянув Комітет міністрів і дозволив одеській думі виділяти для нього 8 тис. руб. щорічно⁷⁸. Зазначимо, що по-справжньому російським театр так і не став⁷⁹. Одеса ще довго наспівувала італійські мелодії.

Дружина генерал-губернатора Є.К. Воронцова організувала жіноче товариство опіки над бідними й обездоленими, головою правління якого вона була з 1829 р. За її участю діяв притулок для дітей незабезпечених родин.

Налагодження контактів з населенням здійснювалося через періодичний друк, російськомовне видання якого розпочалося лише за Воронцова. За участю О.І. Льовшина почав видаватися журнал “Одесский вестник”, спершу французькою і російською мовами. Генерал-губернатор доручив О.І. Льовшину, В.І. Туманському та П.Т. Морозову вести російський відділ, Ф.І. Бруннову — французький. У журналі чиновники з особливих доручень — І.П. Бларамберг, І.О. Стемпковський та А.О. Скальковський — вмщували сенсаційні повідомлення з історичного минулого краю. Враховуючи популярність французької мови, 1831 р. з “Одесского вестника” було виділено як самостійне видання “Journal d’Odessa”. Для редакції російського “Вестника Одессы” М.С. Воронцов запросив з Москви літератора М.П. Розберга. Ці два видання, як свого часу зауважив В.В. Огарков, стали напівофіційними органами генерал-губернатора^{80–82}. Зросійщенню краю сприяло й видання щорічника “Новороссийский календарь” (редактор П.Т. Морозов), підготовка якого до друку зосереджувалась (до передачі його 1839 р. у видання Рішельєвського ліцею) при Канцелярії генерал-губернатора. Після настирливих клопотань М.С. Воронцова Академія наук дала згоду (1832 р.) на видання щорічника. Згодом в Одесі почали регулярно виходити російськомовні літературні видання. Кошти від їх продажу йшли на закупівлю книг для бібліотеки. В Одесі поруч з книжковими лавками для торгівлі іноземною літературою з’явилися лавки з російською книжковою продукцією⁸³.

Дослідження південного регіону, його природних багатств, господарсько-економічного потенціалу, історичних пам’яток здійснювалося також під патронуванням генерал-губернатора. Він підтримував практично всі подорожі з науковою метою і сприяв друкуванню наукових та описових праць, що з’являлися в результаті мандрівок. Так, за його розпорядженням, було видано працю П. Кеппена “О древностях южного берега Крыма и гор Таврических” (СПб., 1837). Секретар Одеського товариства історії і старожитностей підготував покажчик книг, виданих при підтримці М.С. Воронцова. В ньому налічувалося 63 позиції⁸⁴. Цікаво, що в ті роки багато навіть російських авторів готували книги до видання французькою мовою.

Не можна залишити поза увагою й таку сторону діяльності генерал-губернатора, як контроль за внутрішньою безпекою. Чи не найперше про неї йшлося 1838 р., коли шеф жандармів О.Х. Бенкендорф звернув увагу на іноземців, зокрема польських вихідців, що прибували до Одеси. Саме тоді й було започатковано постійне стеження за приїжджими іноземцями та за закордонною кореспонденцією⁸⁵.

Підведемо підсумки. В період обіймання посади генерал-губернатора М.С. Воронцовим Новоросійський край входив до складу Російської імперії, поступово втрачаючи притаманні йому локальні риси по-своєму унікального, різнохарактерного, поліетнічного соціального утворення. Процес входження відбувався шляхом раціональної, прагматичної політики балансу сил імперського центру і регіону, економічної доцільності і політичної мети, з поступовим підпорядкуванням останнього російським державним інтересам. Відсутність правового забезпечення економічного розвитку, зокрема становища соціальних спільнот південного регіону, фактично диктувала ситуацію, коли генерал-губернатор виходив за правові межі та індивідуально приймав рішення в кожному конкретному випадку.

Трансформація соціального укладу відбувалася з постійним огляданням на ставлення місцевого населення до політики російського центру, бо саме воно виявляло економічну винахідливість та ініціативу в освоєнні південних земель, у чому була зацікавлена й Російська імперія. Спільнота Півдня була напроцуд динамічною, спритною, розвиненою, з комерційним талантом, тяжінням до вільної торгівлі. Вона не дозволила поширити в краї кріпосницькі відносини, що процвітали в центральній Росії. Центр намагався через більшу обізнаність і компетентність генерал-губернатора враховувати місцеву специфіку регіону, підганяючи її до загальноросійської системи. Далеко не останню роль в урядуванні краєм відіграло і те, що сам генерал-губернатор був власником великих багатств, підприємливим господарником. Його урядування враховувало і підтримувало ринкове формування економіки, в розвитку якої він був зацікавлений і на чому непогано розумівся. За роки урядування М.С. Воронцова економіка генерал-губернаторства розвивалася під охороною держави, котра постійно надавала різноманітні привілеї, що сприяло його прогресуючому розвитку.

Одержавлення не набрало крутого злету. В посадовій особі генерал-губернатора держава займалася лише тими ділянками соціального й економічного життя, в яких її роль була незамінна, проте контролювалися всі його прояви. Перш за все, генерал-губернатор забезпечував адаптування законодавчої політики центру в управлінні ввіреним йому регіоном. Він також отримав повноваження на ведення дипломатичної політики, оскільки до краю приїздила значна кількість торгового іноземного люду та й населений він був вихідцями з багатьох країн.

Політика асиміляції колишніх іммігрантів, здійснювана генерал-губернатором, не була однозначно прямолінійною. Для її забезпечення генерал-губернатор отримав повноваження центру, поєднуючи політику лібералізації в економіці з феодалською системою пільг. М.С. Воронцов через законодавчі норми, особистий вплив на імператора здійснював державний протекціонізм у торгівлі, податках та в землекористуванні.

До важливих галузей місцевого управління належав комунікаційний зв'язок. Заходами М.С. Воронцова він значно розвинувся, включаючи не лише зв'язки з центром імперії, а й із зовнішніми країнами.

Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство за час урядування М.С. Воронцова набуло нових рис. Сутність їх полягала в тому, що генерал-губернатор мав реальної влади більше від офіційної і вмів добре її використовувати, особливо для економічного освоєння краю. На його особисту відповідальність уряд виділяв значні кошти, що йшли на будівництво гірських доріг, портів, розвиток суднобудування і торговельного мореплавання, очищення судноплавних рік, розведення садів. У Новоросійському і Бессарабському генерал-губернаторстві, на відміну від інших, торгівля набула надзвичайно широкого розвитку, темпи, форми і напрямки якої визначав генерал-губернатор. Південний регіон вимагав від нього враховувати його прикордонне положення і опікуватися протиепідемічною галуззю. Пошесті загрожували всій державі, і зосередження в одній особі адміністративної влади по їх зупиненню щоразу локалізували її на місцевому рівні.

Врядування М.С. Воронцова значно прискорило інтеграцію південної України у складі Росії, бо входження регіону відбувалося з урахуванням інтересів як держави, так і населення.

- ¹ Див. детальніше: Захарова О. Ю. «Генералы своих судеб». М. С. Воронцов — генерал-губернатор Новороссийского края. — М., 1998. — С. 73—74.
- ² 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. II. — 1827. — № 5995; Державний архів Одеської області (далі—ДАОО), ф. 1, оп. 190, спр. 75, арк. 2.
- ³ 2ПСЗ. — СПб., 1834. — Т. VIII. — Отд. 1. — 1833. — № 6130.
- ⁴ Ответ адмирала Мордвинова на письмо, полученное им на французском языке от новороссийского генерал-губернатора графа Воронцова / сообщ. Попов И. // ЧОИДР. — М., 1868. — Кн. 3. — С. 126—141.
- ⁵ Записки Н.Н. Мурзакевича // Русская старина. — 1887. — Апрель. — С. 139—142.
- ⁶ Архив князя Воронцова. — М., 1891. — Т. 37. — С. 347.
- ⁷ ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 60, арк. 30—40; оп. 191, спр. 7.
- ⁸ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. IV. — 1829. — № 2808.
- ⁹ 2ПСЗ. — СПб., 1836. — Т. X. — Отд. 2. — 1835. — № 8676.
- ¹⁰ 2ПСЗ. — СПб., 1835. — Т. IX. — Отд. 1. — 1834. — № 7310.
- ¹¹ ДАОО, ф. 1, оп. 151, спр. 82.
- ¹² Майно, надане державою або особою мечеті, школі чи установі у вигляді дару або за заповітом.
- ¹³ 2ПСЗ. — СПб., 1837. — Т. XI. — Отд. 1. — 1836. — № 9245; Т. XIV. — СПб., 1840. — Отд. 1. — 1839. — № 12829.
- ¹⁴ ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 48, арк. 1.
- ¹⁵ Там же, спр. 50, арк. 1, 3, 8, 72 та інші.
- ¹⁶ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. IV. — 1829. — № 2831.
- ¹⁷ ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 35, арк. 56, 86.
- ¹⁸ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. — СПб., 1902. — Т. 1. — С. 209.
- ¹⁹ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. II. — 1827. — № 913.
- ²⁰ Там же. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 132.
- ²¹ ДАОО, ф. 1, оп. 221, спр. 2, арк. 136.
- ²² 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. III. — 1828. — № 2122.
- ²³ 2ПСЗ. — СПб., 1831. — Т. V. — Отд. 1. — 1830. — № 3463.
- ²⁴ Там же. — Отд. 2. — 1830. — № 3051; 2ПСЗ. — СПб., 1832. — Т. VI. — Отд. 1. — 1831. — № 4617.
- ²⁵ Захарова О. Ю. Указ. соч. — С. 69.
- ²⁶ ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 33, арк. 1, 7, 13.
- ²⁷ 2ПСЗ. — СПб., 1831. — Т. V. — Отд. 2. — 1830. — № 3993.
- ²⁸ ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 23, арк. 59.
- ²⁹ Там же, оп. 2, спр. 17, арк. 2—7; спр. 37, арк. 17; спр. 101.
- ³⁰ 2ПСЗ. — СПб., 1861. — Т. XXXIV. — Отд. 1. — 1859. — № 34818.
- ³¹ ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 38, арк. 4, 12, 53, 362.
- ³² Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794—1914. — К., 1999. — С. 127.
- ³³ ДАОО, ф. 1, оп. 153, спр. 128, арк. 1—15.
- ³⁴ Там же, оп. 192, спр. 101.
- ³⁵ Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. — Одесса, 1911. — С. 78; перевидання: М., 1992.
- ³⁶ ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 40; Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 120.
- ³⁷ Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 146—147.
- ³⁸ 2ПСЗ. — СПб., 1834. — Т. VIII. — Отд. 1. — 1833. — № 6130.
- ³⁹ Там же, 1836. — Т. X. — Отд. 2. — 1835. — № 8008.
- ⁴⁰ Там же, 1843. — Т. XVII. — Отд. 1. — 1842. — № 15974; Отд. 2. — Прибавление 1841 г. — № 14780 а.
- ⁴¹ Захарова О. Ю. Указ. соч. — С. 82—93.
- ⁴² Смольянинов К. История Одессы. — Одесса, 1853. — С. 203.
- ⁴³ Герлігі П. Назв. праця. — С. 266.
- ⁴⁴ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 143.
- ⁴⁵ Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 222.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. II. — 1827. — № 1133.
- ⁴⁸ Там же. — Т. IV. — 1829. — № 2685.
- ⁴⁹ Щербинин М. П. Биография генерал-фельдмаршала князя Михаила Семеновича Воронцова. — СПб., 1858. — С. 174.
- ⁵⁰ Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 3. — Ч. 2. — С. 145—146.
- ⁵¹ 2ПСЗ. — СПб., 1836. — Т. X. — Отд. 1. — 1835. — № 7898.
- ⁵² Смольянинов К. Указ. соч. — С. 190, 193.

- ⁵³ ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 143.
- ⁵⁴ Там же, спр. 53, арк. 1.
- ⁵⁵ 2ПСЗ. — СПб., 1836. — Т. X. — Отд. 2. — 1835. — № 8329; ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 23.
- ⁵⁶ 2ПСЗ. — СПб., 1836. — Т. X. — Отд. 1. — 1835. — № 8405; 2ПСЗ. — СПб., 1839. — Т. XIII. — Отд. 2. — 1838. — № 11595; ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 34.
- ⁵⁷ 2ПСЗ. — СПб., 1840. — Т. XIV. — Отд. 1. — 1839. — № 12238.
- ⁵⁸ Захарова О. Ю. Указ. соч. — С. 52—53.
- ⁵⁹ 2ПСЗ. — СПб., 1849. — Т. XXIII. — 1848. — № 22071.
- ⁶⁰ ДАОО, ф. 1, оп. 192, спр. 11, арк. 54.
- ⁶¹ Одесса. 1794—1894. — Одесса, 1895. — С. 587.
- ⁶² Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. — М., 1959. — С. 116.
- ⁶³ ІР НБУ ім. В. Вернадського, V, № 1246.
- ⁶⁴ 2ПСЗ. — СПб., 1835. — Т. IX. — Отд. 1. — 1834. — № 7350.; СПб., 1836. — Т. X. — Отд. 2. — 1835. — № 8495.
- ⁶⁵ ІР НБУ ім. В. Вернадського, V, № 1209, 1220.
- ⁶⁶ Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым. — Одесса, 1860. — С. 20.
- ⁶⁷ Одесса. 1794—1894. — С. 626.
- ⁶⁸ Там же. — С. 641—648.
- ⁶⁹ Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым. — С. 26.
- ⁷⁰ 2ПСЗ. — СПб., 1837. — Т. XI. — Отд. 1. — 1836. — № 9351.
- ⁷¹ Одесса. 1784—1894. — С. 587.
- ⁷² Вересаев С. Спутники Пушкина. — М., 1937. — Т. 1. — С. 331.
- ⁷³ Див. детальніше: Кирпичников А. И. Одесса и Пушкин // Исторический вестник. — 1889. — № 6. — С. 624—641.
- ⁷⁴ Одесса. 1794—1894. — С. 697.
- ⁷⁵ Тепляков В. Отчет о разных памятниках древности, открытых и приобретенных в некоторых местах Болгарии и Румелии. — Одесса, 1829.
- ⁷⁶ Герлігі П. Назв. праця. — С. 125.
- ⁷⁷ Смольянинов К. Указ. соч. — С. 252.
- ⁷⁸ 2ПСЗ. — СПб., 1847. — Т. XXI. — Отд. 1. — 1846. — № 20266.
- ⁷⁹ Одесса. 1794—1894. — С. 639.
- ^{80–82} Огарков В. В. Воронцовы. Их жизнь и общественная деятельность: Биограф. очерки // Петр Великий, Меньшиков, Воронцовы, Дашкова, Сперанский. — СПб., 1998. — С. 311.
- ⁸³ Одесса. 1794—1894. — С. LII.
- ⁸⁴ Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым. — С. 33—39.
- ⁸⁵ ДАОО, ф. 1, оп. 200, спр. 20, арк. 1.

